

PHILOLOGICA JUVENILIA

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI

BOHEMICA 2
OLOMUCENSIA

OLOMOUC 2010

STRUKTURA KONSONANTICKÝCH KOMBINACÍ V ČEŠTINĚ

ALEŠ BIČAN

V následujícím příspěvku se pokusíme popsat fonotaktickou strukturu současné spisovné češtiny, konkrétně pak strukturu konsonantických kombinací na začátku a konci slabiky. Termín *slabika* však v oddíle 2 nahradíme *distribuční jednotkou*, modelem, který zavedl lingvista Jan Mulder.¹ Z jeho teorie, která jde ve stopách „pražské“ fonologie Nikolaje Trubeckého a fonologie André Martineta, bude náš příspěvek konceptuálně a metodologicky čerpat. Na základě této jednotky stručně popíšeme syntagmatickou strukturu fonologického systému češtiny a posléze přejdeme k vlastnímu tématu tohoto článku, tedy nastínění struktury konsonantických kombinací, které se mohou v češtině vyskytnout, zjednodušeně řečeno, na začátku a konci slabiky.

1 KONSONANTY ČEŠTINY

Jak vysvětlíme níže, distribuční jednotka je definována jako svazek pozic. Jedna z pozic je zpravidla nukleární – je to ta, na které jsou ostatní, nenukleární pozice distribučně závislé. Na základě rozdílu „nukleární – nenukleární“ můžeme dělit fonémy na konsonanty, vokály a semikonsonanty. Konsonanty definujeme jako fonémy, které se mohou vyskytovat jen v nenukleárních pozicích, kdežto vokály jsou naopak fonémy, které se vyskytují jen v nukleární pozici. V češtině existuje ještě třetí distribuční třída fonémů, semikonsonanty, což jsou fonémy, které se mohou vyskytovat jak v pozici nukleární, tak v pozici nenukleární; takovými jsou fonémy /r/ a /l/ (srov. *prst*, *vlk*). Abychom však náš výklad nezatěžovali, budeme tyto fonémy počítat mezi konsonanty, pokud se budou vyskytovat v nenukleárních pozicích. Naše užití termínu *konsonantické kombinace* bude tak zahrnovat i kombinace typu /pr/, /sl/, ve kterých se /r/ a /l/ vyskytují v nenukleárním kontextu (srov. *prase*, *sláma*), avšak nikoliv už ty samé kombinace, ve kterých se oba fonémy vyskytují v kontextu nukleárním, tedy ne v případě, kdy se jedná o tzv. „slabičné“ /r/ a /l/ jako ve slovech *prsa*, *slza*.

V tomto článku se nemůžeme zabývat podrobnostmi fonemického systému češtiny, omezíme se jen na pár poznámek.² Proto se v případě vokálů spokojme jen s jejich výčtem: krátké /i/, /e/, /a/, /o/, /u/, dlouhé /ē/, /ī/, /ā/, /ō/, /ū/ a diftongální /ě/, /ä/, /ö/ odpovídající [eu],

1 Mulder, J.: *Sets and Relations in Phonology: An axiomatic approach to the description of speech*. Oxford 1968, tentýž: *Foundations of Axiomatic Linguistics*. Berlin – New York 1989. Viz také Bičan, A.: Phonology in Axiomatic Functionalism. *Linguistica Brunensia* 57, 2009, s. 19–33. Tam i odkazy na další literaturu.

2 Systém fonémů češtiny je podrobně popsán v naší (nepublikované) rigorózní práci *Phonematics of Czech: An axiomatic-functional view* (FF MU), která je k dispozici online: <http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/bican/bic-rigo.pdf>.

[au], [ou], které považujeme za jednoduché fonémy. Naopak u konsonantů bude užitečné, když uvedeme jejich klasifikaci dle distinktivních rysů, viz tabulka 1. Do tabulky nejsou zařazeny afrikáty *c* a *č*, protože ty jsou analyzovány jako kombinace dvou fonémů, /Ts/ a /Tš/. Důvody jsou objasněny v naší rigorózní práci.

	okluzivní		konstruktivní		nazální
	neznělé	znělé	neznělé	znělé	
labiální	p	b	f	v	m
palatální	tʃ	dʃ	š	ž	ň
alveolární	t	d	s	z	n
velární	k	g	x	h	
Mimo hlavní systém: ř, j					

Tabulka 1: Celkový systém konsonantů češtiny

Konsonanty můžeme rozdělit na ty, které se podílejí na korelaci znělosti, a ty, pro které je rozdíl „neznělý – znělý“ fonologicky irelevantní. Do první skupiny patří okluzivní a konstruktivní, do druhé nazální a izolované konsonanty /ř/ a /j/. Je všeobecně známo, že v češtině dochází k neutralizaci znělosti, čímž myslíme zrušení opozičního rozdílu mezi neznělými a znělými okluzivami a konstruktivami. Existují dva základní kontexty, ve kterých k této neutralizaci dochází: na konci slov, resp. v post-nukleárním kontextu, a před neznělým nebo znělým konsonantem s výjimkou /v/, kde k neutralizaci nedochází (srov. *svůj, zvat*). V těchto kontextech se vyskytují tzv. archifonémy. Archifonémy můžeme chápat jako fonémy v sub-systému, které reprezentují dva a více fonémů v celkovém systému. V tomto případě archifonémy vzniklé neutralizací znělosti reprezentují neznělé a znělé okluzivní a konstruktivní. Archifonémy nejsou z fonologického hlediska ani znělé, ani neznělé, jelikož právě tento rozdíl byl mezi nimi neutralizován. To, jak se realizují v konkrétních promluvách, je věc zcela jiná. Tabulka 2 představuje konsonantický systém v kontextu neutralizace znělosti; archifonémy jsou zde vyjádřeny velkými písmeny.

	okluzivní	okluzivní	nazální
labiální	P	F	m
palatální	Ť	Š	ň
alveolární	T	S	n
velární	K	X	
Mimo hlavní systém: /ř/, /j/			

Tabulka 2: Podsystem konsonantů češtiny v kontextu neutralizace znělosti

2 DISTRIBUČNÍ JEDNOTKA

Distribuční jednotka spolu s rozdílem mezi nukleárními a nenukleárními pozicemi, jak jsme je letmo představili v předchozím oddíle, nutně připomíná slabiku. Tento termín by-

A. BIČAN: STRUKTURA KONSONANTICKÝCH KOMBINACÍ V ČEŠTINĚ

chom jistě mohli použít, avšak slabika je zatížena tolika definicemi, že by mohlo ležet dojt k nedorozumění. Náš popis vyjde z konceptu tzv. *distribuční jednotky* (dále DJ), modelu, jež umožňuje efektivní popis distribuce fonémů a vůbec fonotaktické struktury jako takové. DJ je definována jako svazek pozic. Každá pozice musí být vyplněna alespoň jedním, a právě jedním fonémem, nebo musí zůstat prázdná, což znamená, že je vyplněna nulou (\emptyset). Pozice může být však prázdná, jen pokud je za jiných okolností zaplněna fonémem. Množinu fonémů, kterými lze obsadit danou pozici, nazveme *poziční třídou*; fonémy zpravidla patří do více pozičních tříd. Jedna z pozic DJ je označena jako nukleární; je to taková pozice, na které jsou ostatní pozice distribučně závislé v tom smyslu, že výskyt fonémů v nukleární pozici není závislý na výskytu fonémů v jiných pozicích. Rovněž platí, že nukleární pozice nesmí být nikdy prázdná.

Pozic v DJ je přesně tolik, aby bylo možné vyčerpávajícím způsobem popsat distribuci všech fonémů. Nebudeme zabíhat do detailů a spokojme se s konstatováním, že pro češtinu konstruujeme DJ o deseti pozicích: pět pozic náleží pre-nukleárnímu kontextu, jedna pozice nukleárnímu kontextu a konečně čtyři pozice kontextu post-nukleárnímu. Každá z těchto pozic může být zaplněna právě jedním fonémem patřícím do dané poziční třídy nebo zůstat prázdnou, přičemž platí, že nukleární pozice musí být vždy zaplněna fonémem. Podobu DJ pro češtinu spolu s jednotlivými pozičními třídami uvádíme v tabulce 3. Podrobnosti následně vysvětlíme.

pre2	pre1	e3	e2	e1	n	i1	i2	i3	i4
P T K F S Š X r l j M \emptyset	T S Š ř \emptyset	k g x h t d s z š ž \emptyset	v M \emptyset	r l		m n ň r l j \emptyset	P T K Š \emptyset	T S ř \emptyset	K T Ť Š \emptyset
				m n ň r l \emptyset	i e a o u ī ē ā ō ū ë ä ö				
		p b f							
		t d'					m n ň		

Tabulka 3: Distribuční jednotka a poziční třídy

Pozice, jejich počet a poziční třídy představují výsledky předchozí analýzy, jejíž detaily zde, omezení místem, nemůžeme popsat. Naším cílem bylo najít takový počet pozic, pomocí nichž by bylo možné vyčerpávajícím způsobem popsat distribuci všech fonémů, jejich vzájemných fonotaktických vztahů a kombinací. Počet pěti pre-nukleárních pozic odpovídá maximálnímu počtu konsonantů, které se mohou ve fonotagmatech vyskytnout před vokálem (srov. /FSkvjeT/ *vzkvět*, /STkvjel/ *stkvěl*). Stejně tak počet post-nukleárních pozic odpovídá maximálnímu počtu konsonantů schopných vokál následovat (srov. /borŠTŠ/ *borš*). Jednotlivé pre-nukleární pozice, nebo též *explozivní* pozice, jsme pojmenovali ,e1', ,e2', ,e3', ,pre1' a ,pre2'. Poslední dvě pozice jsou tzv. *pozice pre-explozivní*. Toto speciální označení je následkem toho, že dané pozice mohou být zaplněny fonémem, jen je-li alespoň jedna z předchozích explozivních pozic zaplněna fonémem. Post-nukleární pozice, nebo též *implozivní* pozice, jsme nazvali ,i1', ,i2', ,i3' a ,i4'. Pre-nukleárním a post-nukleárním pozicím budeme souborně říkat *pozice periferní*. Zde je nutné upozornit na jednu vlastnost DJ: ačkoliv je řeč lineárně uspořádaná, z čehož vyplývá, že i pozice jsou lineárně uspořádané, je DJ centripetální model s jádrem

reprezentovaným nukleární pozicí. Všechny ostatní pozice jsou postupně „nabaleny“ na jádro jako např. slupky cibule. Popřípadě si DJ můžeme představit jako sluneční soustavu se sluncem jako jádrem a jednotlivými planetami jako periferními pozicemi. Zároveň platí, že čím je pozice vzdálenější jádru, tím je perifernější. Centripetální charakter DJ vysvětluje číslování pozic směrem od jádra ven.

Vraťme se nyní k tabulce 3 a vysvětleme, proč v ní některé fonémy přesahují přes dvě nebo tři pozice. Tyto fonémy se vyskytují v tzv. *archipozicích*. Archipozice jsou pozice v podsystemu, čímž se myslí určitá konfigurace pozic zaplněných fonémy. Zde archipozice odpovídají dvěma a více pozicím v celkovém systému pozic. Jejich funkcí je umožnit popis zvláštní distribuce určitých fonémů, pro které je rozdíl mezi stávajícími pozicemi neplatný. Nejlépe to lze ilustrovat na příkladu fonémů /ɛ/ a /d/. Zkoumáme-li jejich distribuci a kombinovatelnost v pre-nukleárním kontextu, dojdeme k následujícím závěrům:

1. Za fonémy /ɛ/ a /d/ nikdy nestojí konsonant ani semikonsonant (tj. „slabičné“ /r/ a /l/), vždy pouze vokál.
2. Před /ɛ/ a /d/ se mohou vyskytnout maximálně dva konsonanty (srov. příklady /Křtin/ *křtin*, /FSdɛl-/ *ze vzdělaný*).

Analýza ukázala, že konsonanty, které se mohou vyskytnout před /ɛ/ a /d/, lze bez rozporu přiřadit pozicím označeným ,pre1' a ,pre2'. Zbývají tedy pozice ,e1', ,e2' a ,e3'; nicméně ani jedné z nich není možné tyto fonémy přiřadit. Za prvé nemůžeme nearbitrárně rozhodnout, do které z pozic by patřily. Za druhé i pokud bychom toto rozhodnout uměli, museli bychom konstatovat, že jakmile se /ɛ/ nebo /d/ vyskytne v této pozici, ostatní dvě pozice budou vždy prázdné. Avšak každá a jakákoliv pozice může být prázdná, jen pokud má schopnost být zaplněna fonémem. To však není možné v případě /ɛ/ a /d/, kdy právě dvě pozice z pozic ,e1', ,e2' nebo ,e3' budou *vždy* prázdné. Jinými slovy: pro /ɛ/ a /d/ není nutné pracovat se třemi pozicemi, ale jen s pozicí jednou. Z tohoto důvodu postulujeme pro /ɛ/ a /d/ archipozici, kterou nazvěme ,E3' („epsilon 3“). Ta je výsledkem zrušení rozdílu mezi třemi explozivními pozicemi ,e1', ,e2' a ,e3'. Analýza distribuce a kombinovatelnosti jednotlivých fonémů ukázala, že je z obdobných důvodů nutné kromě ,E3' postulovat ještě další čtyři archipozice: ,E2' („epsilon 2“) pro /p/, /b/ a /f/; ,I2' („ióta 2“) pro /X/ a /F/; ,I3' („ióta 3“) pro /m/, /n/ a /ŋ/, a konečně ,N' („ný“) pro „slabičné“ /r/ a /l/. Všechny tyto fonémy mají zvláštní distribuci.

3 FONOTAGMATA

DJ si můžeme představit jako svazek syntagmatických bodů, přičemž každý z těchto bodů je zaplněn právě jedním členem paradigmatické množiny fonémů, která může zahrnovat i nulu, čili pozice může být prázdná. Každou takovou fonotaktickou konstrukci, ve které je všech deset pozic zaplněno fonémem nebo nulou, nazvěme *fonotagma*. Z jiného pohledu je fonotagma konkrétní manifestací DJ a DJ je abstraktním modelem všech fonotagmat. Mohli bychom též říci, že fonotagma je konkrétní slabika a DJ je abstraktním modelem všech slabik daného jazyka, ale jak už bylo naznačeno, termín slabika je zatížen mnoha rozličnými definicemi a lehce by mohlo dojít k nedorozumění. Vyhneme se také otázce, zda se např. slovo *rty* skládá z jedné nebo dvou slabik (kdy slabika druhá je tzv. pobočná). Z hlediska fonologického, a to je pro nás důležité, se jedná o jedno fonotagma /rti/, protože ať už je počáteční /r/ realizováno jakkoliv, slabičně nebo neslabičně, distribučně je závislé na nukleární pozici, ve které se vyskytuje vokál /i/.

Ačkoliv každá pozice může být zaplněna fonémem z dané poziční třídy, je třeba upozornit na fakt, že se jednotlivé fonémy nemusí vždy vzájemně kombinovat, jelikož výskyt jednoho fonému v určité pozici může ovlivnit výskyt jiného fonému v jiné pozici. Důvody jsou různé, přesto většinu z nich lze postihnout nějakým strukturním pravidlem, byť některé nevýskyty kombinací jsou náhodné, např. absence kombinace /řě/, nezahrneme-li do našich dat i tvar jména *Břěta*. Jako příklad kombinací, jejichž nevýskyt můžeme postihnout strukturním pravidlem, jmenujme absenci kombinací /tě/, /dě/ a /tö/, /dö/ popsatelné pravidlem: „palatálními okluzívy se nemohou vyskytovat před dlouhými středovými vokály.“

Příklady jednotlivých fonotagmat jsou uvedeny v tabulce 4. Dovolíme si tvrdit, že takto lze na DJ „namapovat“ každé fonotagma („slabiku“). Naše tvrzení je založeno na faktu, že jsme dosud nebyli schopni dokázat opak.

pre2	pre1	e3	e2	e1	n	i1	i2	i3	i4	
F	S	k	v	j	e	∅	T	∅	∅	vzkvět
∅	∅	b		∅	o	r	Š	T	Š	boršč
K	ř	t	∅	∅	u	∅	∅	∅	∅	křtu
K	ř	ť			i	n	∅	∅	∅	křtin
∅	∅	∅	∅	n	e	∅	X		Ť	necht'
∅	∅	∅	∅	j	i	l	m			jilm
r	∅	t	∅	∅	i	∅	∅	∅	∅	rty
P	S	t	∅	r	u	∅	X		∅	pstruh
∅	∅	∅	v	∅	o	j	∅	S	K	vojsk
∅	∅	p		∅	o	m	∅	S	T	pomst
T	ř	p		∅	i	∅	T	∅	∅	třpyt
∅	∅	h	v	j	e	∅	∅	S	T	hvězd
l	S	t	∅	n	ī	∅	∅	∅	∅	lstný
K	∅	š	∅	∅	i	l	T	∅	∅	kšilt
X	∅	ť			ī	∅	T	∅	∅	chtít

Tabulka 4: Příklady fonotagmat

4 KONSONANTICKÉ KOMBINACE

Kromě celkové struktury fonotagmat lze z DJ odvodit i strukturu jejich částí, konkrétně pak strukturu konsonantických kombinací na začátku a konci fonotagmat. V naší databázi máme zaznamenáno 399 konsonantických kombinací, které se mohou vyskytnout před vokálem, a 82 kombinací, které se mohou vyskytnout po vokálu. První typ nazvěme *pre-nukleární kombinace* a druhý *post-nukleární*. Všechny kombinace jsou extrahovány ze slov, která jsou uvedena alespoň v jednom z hlavních slovníků češtiny (PSJČ, SSJČ), popřípadě v Českém národním korpusu. Jednotlivé počty naleznete v tabulce 5.³ I přes velký počet doložených kombinací je možné je popsat pomocí jediného strukturního modelu – distribuční jednotky. Nezapočítá-

3 Seznam jednotlivých kombinací uvádíme v našem článku „Distribution and combinations of Czech consonants“, který vyjde v časopise *Zeitschrift für Slavistik*. Rozhodně však netvrdíme, že není možné nalézt kombinace další.

váme zde kombinace, které se vyskytují ve slovech, která označujeme jako marginální, čímž myslíme vlastní jména, místní jména nebo zjevně archaické tvary, přestože se v těchto slovech vyskytují kombinace jinak v češtině nedoložené (srov. *Ljuba, Břve, Kfely, ont', Hybš, Smolensk* apod.). DJ umí popsat i tyto kombinace, avšak nechceme se zde pouštět do otázky, zda i tyto kombinace patří do systému současné češtiny.

kontext	počet konsonantů				celkem
	pět	čtyři	tři	dva	
pre-nukleární	2	45	177	175	399
post-nukleární	-	1	19	62	82

Tabulka 5: Počet konsonantických kombinací

Jak tedy odvodíme nějakou konsonantickou kombinaci pomocí DJ? Na začátku fonotagmat jsou konsonanty distribuovány do pěti pozic, tj. ,e1', ,e2', ,e3', ,pre1' a ,pre2', resp. do archipozic ,E2' nebo ,E3'. Na konci fonotagmat jsou konsonanty distribuovány do čtyř pozic ,i1', ,i2', ,i3' a ,i4' nebo dvou archipozic ,I2' nebo ,I3'. Bylo již řečeno, že základem distribuční jednotky je nukleární pozice, na kterou se „přilepují“ periferní pozice. Nukleární pozice může být zaplněna jen vokálem. V případě pre-nukleárních konsonantických kombinací budeme postupovat od nukleární pozice doleva, u post-nukleárních pozic doprava. Každou pozici budeme vyplňovat fonémem (resp. ji necháme prázdnou) z dané poziční třídy (viz tabulka 3) do té doby, dokud nebudou všechny pozice vyplněné.

Začneme pozicí ,e1'. Tato pozice může být vyplněna fonémy /m/, /n/, /ň/, /ř/, /j/, /r/, /l/, popřípadě ∅ (tj. zůstat prázdná). Poznamenejme zde, že jsou to všechny konsonanty (resp. semikonsonanty), které se nepodílejí na korelaci znělosti. Po zaplnění pozice ,e1' pokračujeme dál doleva k pozici ,e2'. Ta může být zaplněna fonémy /v/ a /M/, nebo zůstat prázdná. To, co značíme jako /M/ je archifoném vzniklý neutralizací opozice mezi nazálami /m/, /n/ a /ň/ a realizovaný jako [m]. Zjednodušeně řečeno: /M/ je taková nazála, pro niž není místo artikulace distinktivní, neboť bilabiální [m] je z fonetického hlediska jediná nazála, která se může v češtině vyskytovat před konsonantem. Nazály [n] a [ň] tuto schopnost nemají. Aby se mohl /M/ vyskytnout v pozici ,e2', musí být pozice ,e1' zaplněna fonémem. Dodejme ještě, že před /M/, stejně jako před žádnou jinou nazálou, nedochází k neutralizaci znělosti. Podobně nedochází k neutralizaci znělosti před /v/, což je zvláštnost tohoto fonému. Distribučně se tak /v/ liší od ostatních fonémů, především od svého korelačního partnera /f/, který náleží do archipozice ,E2'.

Pokračujeme dál doleva k pozici ,e3', která může být zaplněna fonémy /t/, /d/, /s/, /z/, /š/, /ž/, /k/, /g/, /x/ a /h/, tj. alveolární okluzívy a konstriktivy, palatální konstriktivy a velární okluzívy a konstriktivy. Také tato pozice může být prázdná. Na tomto místě je nutné poznamenat, že se všechny kombinace fonémů z pozic ,e1', ,e2' a ,e3' nevyskytují v našich datech.

Zmínili jsme již, že pro /p/, /b/ a /f/ je nutné postulovat archipozici ,E2'. Poté, co zaplníme pozici ,e1', můžeme vynechat pozice ,e2' a ,e3' a postoupit k archipozici ,E2'. Rovněž je možné zcela vynechat pozice ,e1', ,e2' a ,e3', a po zaplnění nukleární pozice vokálem přistoupit k archipozici ,E3', která byla postulována pro fonémy /t/ a /d/.

Po zaplnění pozic ,e1', ,e2' a ,e3', popřípadě jejich archipozic ,E2' nebo ,E3', se dostáváme k pre-explozivním pozicím ,pre1' a ,pre2'. Jak už bylo řečeno, ty mohou být zaplněny fonémy, jen pokud je alespoň jedna z předchozích pozic zaplněna fonémem. Z jiného pohledu můžeme tyto dvě pozice považovat za expanze, které jsou závislé na pozicích předchozích. Jejich postavení je tedy perifernější, s čímž se pojí i fakt, že kombinace zahrnující fonémy z těchto pozic jsou omezené. Pozice ,pre1' může být zaplněna fonémy /T/, /S/, /Š/ a /ř/. Pozice ,pre2' fonémy /P/, /T/, /K/, /F/, /S/, /Š/, /X/, /r/, /l/, /M/ a /j/. Obě pozice mohou také zůstat prázdné. Vidíme, že fonémy /T/, /S/ a /Š/ se mohou vyskytnout jak v ,pre1', tak ,pre2', avšak podmínky výskytu v ,pre2' jsou omezené. Primárně tyto fonémy náleží do ,pre1' a v ,pre2' se mohou vyskytnout, je-li již ,pre1' zaplněna fonémem (srov. /TkāT/ *tkát*, /StāT/ *stát*, /ŠpeK/ *špek* oproti /Třtīn/ *třtīn*, /STkāT/ *stkát*, /ŠTKāT/ *škát*). Rovněž vidíme, že do ,pre2' náleží fonémy /r/, /l/, /M/ a /j/, které se už objevily v předchozích pozicích (viz ,e1' a ,e2'). Pokud se tyto fonémy vyskytnou v ,pre2', výsledná fonotagmata odpovídají z fonetického hlediska tzv. pobočným slabikám (srov. /MStā/ *msta*, /lStnī/ *lstný*, /rti/ *rti*, /jdu/ *jdu*).

Podobně můžeme postupovat i v rámci post-nukleárního kontextu v případě post-nukleárních konsonantických kombinací. Princip jsme již nastínili, proto můžeme být stručnější.

První implozivní pozice ,i1' může být zaplněna fonémy /m/, /n/, /ň/, /j/, /r/ a /l/; kromě /ř/ jsou to všechny fonémy, které patří i do pozice ,e1'. Pozice ,i1' rovněž může zůstat prázdná. Po zaplnění pozice ,i1' fonémem nebo ∅ máme tři následující možnosti. Buď přistoupíme k pozici ,i2' a pak k ,i3' a ,i4'; nebo k archipozici ,I2', nebo též k archipozici ,I3'. Třetí možnost je však myslitelná jen za podmínky, že pozice ,i1' není prázdná. Archipozice ,I3' byla totiž postulována pro fonémy /m/, /n/ a /ň/, které se vyskytují v kombinacích jako /lm/, /jn/ nebo /rň/ (srov. *jilm*, *fajn*, *čerrň*). Platí totiž, že tyto kombinace nejsou, zjednodušeně řečeno, rozšířitelné o další konsonant, ani zleva ani zprava. Před /l/, /j/ nebo /r/ bude tedy vždy vokál a za /m/, /n/ nebo /ň/ bude v tomto případě vždy konec fonotagmatu. U zbylých dvou možnostech může být pozice ,i1' zaplněna fonémem, stejně jako může zůstat prázdná. Podívejme se nejprve na možnost, kdy je pozice ,i2' a následně ,i3' a ,i4' zaplněna fonémem; teprve pak se vrátíme k archipozici ,I2'.

Pozice ,i2' může být zaplněna fonémy /P/, /T/, /K/ a /Š/. Jak dále uvidíme, foném /T/ se může vyskytnout i v pozicích ,i3' a ,i4', ale i zde platí podmínka již zmíněná u pre-nukleárního kontextu. /T/ náleží primárně do pozice ,i2', ale pokud je tato pozice již zaplněna, může se vyskytnout i v pozici ,i3'. Pokud je však zaplněna i pozice ,i3' zaplněna, může se vyskytnout i v ,i4' (srov. /TšerT/ *čert* oproti /verST/ *verst* oproti /teKST/ *text*). To samé platí i pro fonémy /K/ a /Š/, které primárně náleží do ,i2', avšak mohou se vyskytnout rovněž v ,i4' (srov. /banK/ *bank* a /verŠ/ *verš* oproti /vojSK/ *vojsk* a /borŠTŠ/ *borš*).

Jakmile jsme zaplnili pozici ,i2', čili jakmile jsme na tomto syntagmatickém bodu provedli výběr z paradigmatické množiny fonémů /P/, /T/, /K/, /Š/, resp. ∅, můžeme přejít k další pozici, k pozici ,i3'. Ta může být zaplněna fonémy /T/, /S/, /ř/, popřípadě zůstat prázdná. Příslušnost /ř/ k pozici ,i3' dokazuje, že je tento konsonant distribučně odlišný od ostatních konsonantů, které se nepodílejí na korelaci znělosti, tj. od /m/, /n/, /ň/, /j/ + /r/, /l/. Ostatně tento fakt jsme už mohli zaregistrovat u pre-nukleárního kontextu, neboť na rozdíl od výše zmíněných konsonantů patřilo /ř/ do pozice ,pre1'. Na druhé straně nesmíme ovšem opomenout fakt, že všechny uvedené konsonanty, tedy i /ř/, patří do pozice ,e1', tudíž afinita /ř/ k tzv. „sonantám“ je znatelná. Přesto je zřejmé, že se /ř/ distribučně podobá také /T/ a /S/, popř. /Š/.

Pozice ,i2' a ,i3' byly postulovány proto, aby pomocí nich bylo možné popsat distribuční vlastnosti určitých fonémů. Rozdíl mezi nimi se jeví jako nepodstatný, chceme-li popsat distribuci a kombinovatelnost fonémů /F/ a /X/ (srov. /naFT/ *naft*, /harF/ *barf*, /neXT/ *necht*, /vaIX/ *valch*). Pro ně bylo tudíž nutné postulovat archipozici ,I2'. Tím se dostáváme k druhé z možností zmiňovaných výše: po zaplnění pozice ,i1' fonémem nebo ∅ můžeme vynechat pozice ,i2' a ,i3' a přejít přímo k archipozici ,I2'. Ať už zvolíme první nebo druhou možnost, v obou případech můžeme ještě dále pokračovat k pozici ,i4',

Pozice ,i4' může být zaplněna fonémy /K/, /T/, /Š/ a /Ť/, popřípadě může zůstat prázdná. O výskytu prvních tří fonémů jsme se již zmínili. Ty primárně patří do jiných pozic a zde se mohou vyskytnout pouze v případě, jsou-li předchozí pozice již zaplněny fonémem. Jediným fonémem primárně patřícím do této pozice je jen /Ť/.

Tímto jsme stručně probrali celou distribuční jednotku a způsob, jakým je možné zaplnit jednotlivé pozice. Zopakujme, že každou pozici lze zaplnit jedním z fonémů náležícím do dané poziční třídy. Zaplněním pozic, a zde se omezíme jen na pozice periferní, můžeme získat tři typy konsonantických kombinací:

Typ 1: Kombinace, které jsou doložené přímo v datech. Jinými slovy: z DJ můžeme odvodit všech 399 pre-nukleárních kombinací a 82 post-nukleárních kombinací. Sem patří i kombinace z tzv. marginálních slov, např. /Mj/ (srov. *Mjachky*), které lze rovněž odvodit od DJ námi konstruované.

Typ 2: Kombinace, které sice nejsou v datech doložené, ale které přesto pokládáme za strukturně možné. Jejich nevyskyt je zcela náhodný – mohly jsme je buď přehlédnout, nebo prostě takováto kombinace není využita v českých slovech. Sem patří např. absence /tvj/ oproti /dvj/ (srov. *dvě*) a absence /FSbř/ oproti /FSpř/ (srov. *vzpríměny*).

Typ 3: Kombinace, které nejsou v datech doložené a které zároveň nejsou strukturně možné. Zde musíme odlišit ty kombinace, jejichž nemožnost je a priori dána strukturou DJ. Ta totiž už sama o sobě určuje, co je strukturně možné a co nikoliv. Tak například není možné, aby se v češtině vyskytla konsonantická kombinace, kde by /ř/ nebo /d'/ stály před konsonantem. Důvodem je exkluzivní výskyt těchto fonémů jen v archipozici ,E3', což je pozice v těsné blízkosti pozice nukleární, ve které se mohou vyskytovat jen vokály. Jiným příkladem mohou být pětikonsonantnické pre-nukleární kombinace. Byť jsme si vědomi jen dvou takovýchto kombinací (/FSkvj/ a /STkvj/, srov. *vzkvět* a *stkvěl*), DJ má schopnost predikovat, jaké jiné kombinace by byly možné. Jelikož má DJ právě pět pre-nukleárních pozic, je jasné, že všechny musí být zaplněné fonémem. Proto můžeme tvrdit, že v případě kombinace pěti konsonantů $K_1K_2K_3K_4K_5$ nebude konsonant K_5 žádným jiným fonémem než /m/, /n/, /ň/, /ř/, /j/, /r/ nebo /l/. Stejně tak K_4 bude buď /M/, nebo /v/, jiná možnost není. Podobná omezení platí pro zbylé konsonanty K_1 , K_2 a K_3 .

Rozdíl mezi kombinacemi nedoloženými, ale strukturně nemožnými (typ 3) a kombinacemi nedoloženými, ale strukturně možnými (typ 2) spočívá v tom, zda je možné jejich absenci postihnout strukturním pravidlem či nikoliv. Každý popis určitých faktů by se měl snažit o to, aby tato fakta zjednodušil a zobecnil. Prohlásíme-li, že se v češtině nevyskytuje kombinace /řj/, je to určitě důležitý poznatek, ale takovéto tvrzení není nic než konstatováním faktu, nikoliv zobecňujícím popisem. Naopak řekneme-li, že se v pre-nukleárním kontextu před fonémem /j/ nemohou vyskytnout palatální konstriktivy /š/ a /ž/, v takovém tvrzení už fakta zobecňujeme, jelikož neschopnost kombinovat se s fonémem /j/ lze vztáhnout na celou třídu fonémů, tj. na palatální konstriktivy. Toto tvrzení můžeme ještě dále zobecnit, neboť platí, že

ze všech fonémů, které patří do poziční třídy ‚e3‘, jsou alveolární konstriktivy /s/ a /z/ jedinými, které se mohou kombinovat s /j/ (srov. *sjet*, *zjev*).

Možnost postulování nějakého tvrzení, které jen nekonstatuje absenci určité kombinace, ale onu absenci zobecňuje do nerozporného strukturního pravidla, pokládáme za kritérium pro rozlišování mezi kombinacemi nedoloženými, ale možnými (typ 2) a kombinacemi nedoloženými, ale nemožnými (typ 3). DJ je schopná „generovat“ oba typy kombinací; typ 3 je dodatečně eliminován strukturními pravidly. DJ spolu s těmito dodatečnými pravidly tvoří efektivní kalkul pro odvozování konsonantických kombinací a jejich struktury v současné spisovné češtině.

5 ZÁVĚR

V našem článku jsme se pokusili nastínit možnost efektivního popisu fonotaktické struktury češtiny, konkrétně pak struktury konsonantických kombinací, a to na základě konceptu distribuční jednotky zavedené Janem Mulderem. Distribuční jednotku si lze představit jako posloupnost několika syntagmatických bodů – pozic –, které můžeme vyplnit jedním z prvků určité paradigmatické množiny fonémů. Množina může zahrnout i \emptyset , tj. pozice může být prázdná. Pro pre-nukleární kontext je stanoveno pět takovýchto možností výběru, ačkoliv některé z nich můžeme vynechat v případě fonémů se zvláštní distribucí. Posloupnost a možnosti výběrů jsou naznačeny ve schématu 1. Pro post-nukleární kontext jsou možnosti výběru čtyři, byť opět můžeme některé vynechat ve zvláštních případech. Pro daný kontext bylo vytvořeno schéma 2. Dodejme, že obě schémata je jistě ještě možné dále rozpracovat a podrobněji naznačit jednotlivé možnosti, protože výskyt fonému v určité pozici může ovlivnit výskyt fonému v pozici jiné.

Příspěvek vznikl za přispění Výzkumného centra staré a střední češtiny (projekt výzkumu a vývoje MŠMT, identifikační kód LC546).

Aleš Bičan

Odborné zaměření: fonetika a fonologie současné češtiny, etymologie slovanských jazyků

Etymologické oddělení ÚJČ AV ČR

Ústav jazykovědy a baltistiky FF MU

<bican@phil.muni.cz>

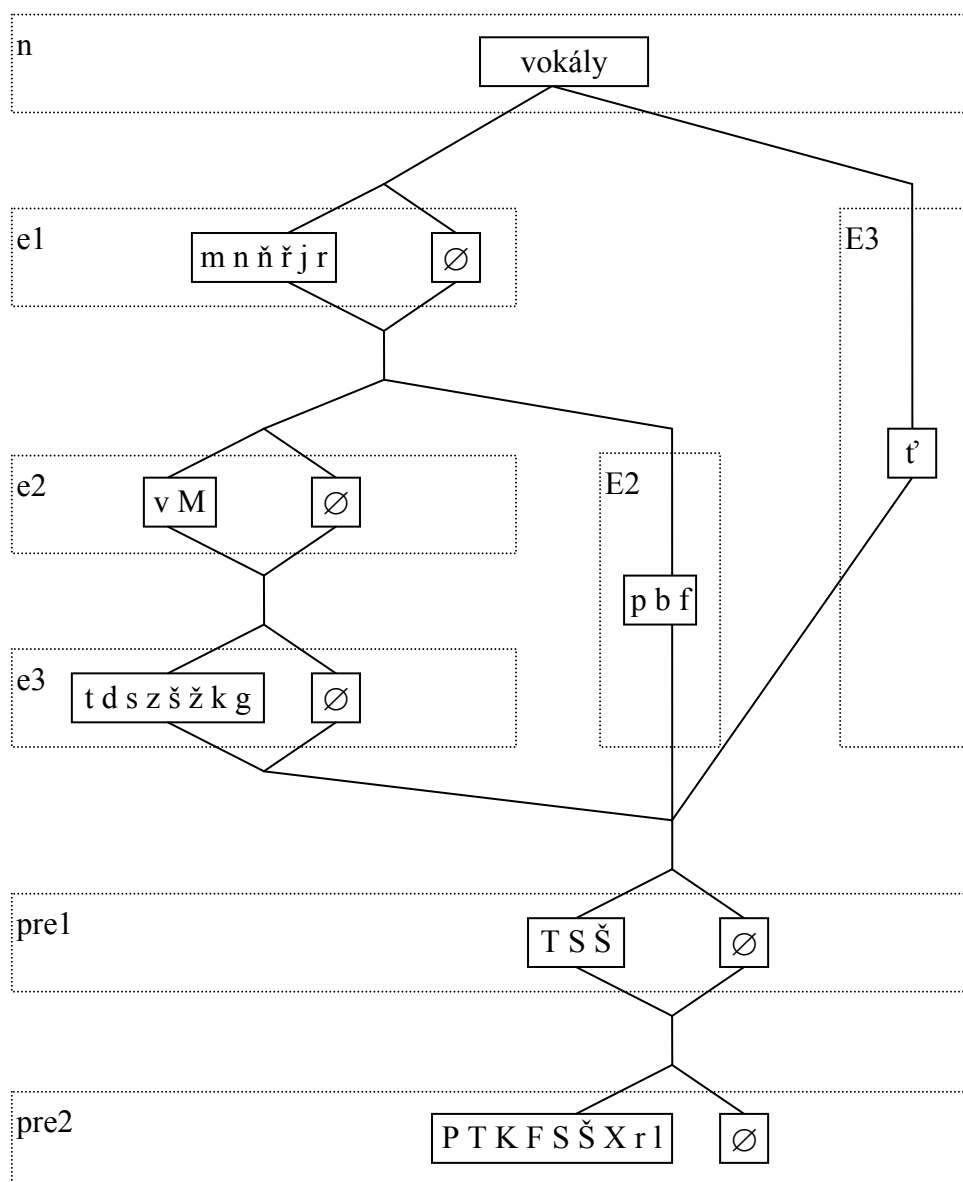

Schéma 1: Struktura pre-nukleárních kombinací

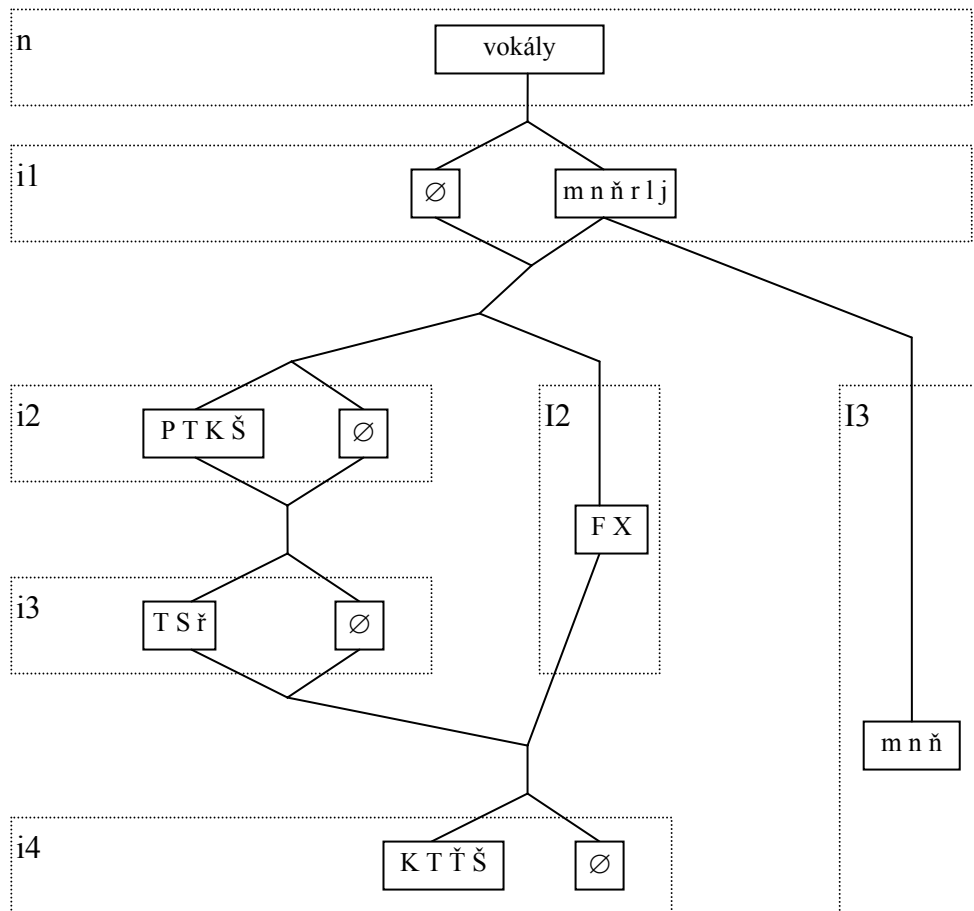

Schéma 2: Struktura post-nukleárních kombinací